

Prens Sabahaddin'in Toplumsal Dönüşüm İdealinin Başarısızlığı

The Failure of Prince Sabahaddin's Ideal of Social Transformation

Ahmet Tezel

İstanbul Gedik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi

tezelahmet@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3890-6505,

Gönderim Tarihi: 08.05.2023

Kabul Tarihi: 06.06.2023

Yayımlanma Tarihi: 25.06.2023

Nasıl Atıf Yapılır:

Tezel, Ahmet. "Prens Sabahaddin'in Toplumsal Dönüşüm İdealinin Başarısızlığı". Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi 1, sy.1 (Haziran 2023): 203-228.

Prens Sabahaddin'in Toplumsal Dönüşüm İdealinin Başarısızlığı

Ahmet TEZEL¹

Öz

Liberal düşüncenin Osmanlı'daki öncüllerinden kabul edilen Prens Sabahaddin çöküş sürecindeki imparatorluğun varlığını sürdürebilmesi için bir toplumsal dönüşüm ideali ortaya koymaktadır. Prens'in düşüncesinin şekillenmesinde en çok etkilendiği isim Fransız sosyolog Edmond Demolins'dır. Demolins'ın "kamucu toplum" ve "bireyci toplum" kavramları üzerinden Prens Sabahaddin de Osmanlı'nın modernleşmesinin ancak "kamucu toplum"dan "bireyci toplum"a geçişi ile mümkün olacağını savunur. Bu makale Demolins'ın Prens'in üzerindeki etkisini de dikkate alarak toplumsal dönüşümü hedefleyen düşüncesinin üç sacayağını oluşturan eğitim, memuriyet ve adem-i merkezîyet kavramlarını analiz etmektedir. Prens'in düşüncesinin şekillenmesine neden olan tarihsel süreç ile Prens'in yazdığı eserler ve ona ilham veren Demolins'ın değerlendirmeleri incelenmiştir. Bu bağlamda Prens tarafından idealize edilen toplumsal dönüşümün Osmanlı'da gerçekleşmemesini irdelenerek Prens'in önermelerinin hayata geçirilmesindeki açmazlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Prens Sabahaddin, Bireyci Toplum, Kamucu Toplum*

The Failure of Prince Sabahaddin's Ideal of Social Transformation

Abstract

Prince Sabahaddin, who is accepted as one of the predecessors of liberal thought in the Ottoman Empire, puts forward an ideal of social transformation for the survival of the empire in the process of collapse. The French sociologist Edmond Demolins was most influenced by the prince's thought. Through Demolins's concepts of "public society" and "individualistic society", Prince Sabahaddin also argues that the moder-

---

¹ İstanbul Gedik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi, tezelahmet@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3890-6505

nization of the Ottoman Empire will only be possible with the transition from “public society” to “individualistic society”. This article analyzes the concepts of education, civil service and decentralization, which constitute the three pillars of Demolins’s thought aiming at social transformation, taking into account the impact on the Prince. The historical process that led to the formation of the Prince’s thought, the works written by the Prince and the evaluations of Demolins, who inspired him, were examined. In this context, the failure of the social transformation idealized by the Prince to take place in the Ottoman Empire was examined and it was tried to reveal the dilemmas in the implementation of the Prince’s proposals.

Key Words: *Prince Sabahaddin, Individualistic Society, Public Society,*

Giriş

Yanı başındaki Avrupa, devrimler çağını yaşayarak modernleşirken Osmanlı kendi coğrafyasını önce bu süreçten korumaya çalışmış sonrasında ise geç kalmışlığın telaşı ile arayı kapatma gayretine girmiştir. Batı’ya bakarak gördüğü modernleşme reçeteleri Osmanlı aydını için bir ilerleme değil ayakta kalma ilacı haline gelmiştir. Prens Sabahaddin, Osmanlı’nın son çeyrek yüzyılında sarayın içerisinden ama saraya karşı bir figür olarak sadece devletin değil toplumun da yeniden inşası üzerine kafa yoran bir isim olarak karşımıza çıkıyor. Siyaseten taraftarlarından ziyade ilmen takipçisi olarak sayılabilecek Nezahat Nurettin Ege’nin aktardıkları ve yayımlanmış temel eserleri üzerinden, yaşam serüveni izlendiğinde fikirlerinin toplumda neden karşılık bulmadığını anlamamız kolaylaşır. Prens Sabahaddin, her ne kadar Türkiye’de liberalizmin öncüleri arasında sayılsa da ve bu alanda yapılmış birçok çalışmada ismi zikredilse de muhafazakâr kimliği ile birlikte değerlendirildiği de görülmektedir. Örneğin İlyas Sucu, Prens’i hem liberal hem de muhafazakâr olarak nitelerken²; Aykut Kansu, Prens’in muhafazakâr yönünü daha güçlü görmektedir.³ Toplumsal dönüşümü şiddetle savunan Prens’i liberal veya muhafazakâr olarak nitelermeksizin ortaya koyduğu programa baktığımızda; Niyazi Berkes, ulusçuluk yanı sıra eksik bir dönüşümün başarıya ulaşamayacağını altını çizerek onun eksik yanını dile

2 İlyas Sucu, “Prens Sabahaddin Düşüncesinin Türk Sosyal ve Siyasal Düşünce Tarihindeki Temsiliyeti: Liberalizm mi? Muhafazakârlık mı?”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40 (2018): 201.

3 Aykut Kansu, “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakâr Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yay., 2003), 156-165.

getirir.⁴ Şerif Mardin ise Prens'in toplumsal dönüşüm tekniğini aceleci bir tavır olarak görür ve bunu Prens Sabahaddin'in düşüncesinin zaaflarından biri olarak niteler.⁵ Bu makalede ise ilmi yönünün siyasi karşılıklarına ilişkin pratikte ortaya çıkan açmazlar değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Söz konusu açmazların aslında fikre dair değil ortama ve uygulamaya dair olduğu anlatılmaktadır. Prens'in siyaset karşısında aldığı tavrın, bir anlamda kendi seçkinci kimliğinden de kaynaklandığı söylenebilir. Ne devlet kademesinde ne de halk nezdinde karşılık bulan fikirleri onu teorik bir çerçeveye hapsetmiştir. Toplumsal dönüşümün gerçekleşmesi için gerekli olan yönetsel irade ya da toplumsal destek oluşmadığından Prens farklı ama etkisi sınırlı bir isim olarak kalmıştır. Makalemizde onun dönemindeki diğer aydınlardan farkını ortaya koyarak neden etkisiz kaldığını anlayabilmek için öncelikle yaşam öyküsüne kısaca yer verilecektir. Devamında etkisi altında kaldığı Le Play okulunun görüşleri, onun düşünsel temellerini anlamamızı kolaylaştırması için özet olarak aktarılacaktır. Nihayetinde savunusunun temel başlıklarını tartışarak teori/pratik ikilemi içerisinde içine düştüğü açmaz ifade edilecektir. Sonuçta bu sıkışmışlık hâli fikirlerinin uygulamaya geçmesini engellemiş, gerek toplum nezdinde gerekse yönetici elitler arasında destek bulamaması nedeniyle Osmanlının son döneminde etkisi asgari düzeyde kalarak arzu ettiği toplumsal dönüşümün gerçekleşmediği ortaya konulacaktır.

Prens Sabahaddin Kimdir?

Prens Sabahaddin, Sultan Abdülmecid'in kızı Seniha Sultan ile Mahmud Celalettin Paşa'nın iki oğlundan biridir. Annesi ile babasının evliliği Sultan 2. Abdülhamid'in izni ile gerçekleşmiştir. Paris Büyükelçiliği, Şuray-ı Devlet üyeliği, Adliye Nazırlığı görevlerinde bulunan babası, 2. Abdülhamid'le çok yakın çalışma fırsatı bulmuştur. Hatta Mahmud Celalettin Paşa, Abdülhamid'le olan yakınlıklarının samimi bir arkadaşlık seviyesinde olduğunu ifade eder. Ancak 2. Abdülhamid'i tahtan indirerek 5. Murat'ı tahta çıkarmayı hedefleyen komplo girişimine kâhyasının da adının karışması sonrası Paşa ile Padişah'ın ilişkileri bozulur. Bağdat Demiryolu Projesi ise Padişah ile ilişkilerini tamamen kopartır. Paşa, projeye ilişkin saraya gönderdiği layihalarda demiryolu inşası işinin İngilizlere verilmesinin memleket için daha faydalı olacağını ifade etmeye çalışmış lakin Sultan 2. Abdülhamid'den aldığı olumsuz cevap sonrasında uğradığı hayal kırıklığı neticesinde Avrupa'ya gitmeye karar vermiştir. Bir nevi gönüllü sürgün manasındaki kararı, oğulları Sabahaddin ve Lütfullah tarafın-

4 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2020), 255.

5 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yay., 2019), 300.

dan da benimsenir. Paşa ve oğulları 1899 yılının Aralık ayında Paris'e gitmek üzere İstanbul'dan gizlice ayrılırlar.⁶ Paşa'nın İngilizlerle olan yakınlığı bir çıkar ilişkisi olarak da yorumlanabilir. Ancak niteliği ne olursa olsun bu ilişkinin bir sonucu olarak Prens Sabahaddin'in daha çocukluğunda Anglosakson kültürü ile tanıştığı ve düşünce dünyasında etkili olacak olan İngilizperverliğin temellerinin baba evinde atıldığı anlaşılmaktadır.

İngilizler nedeniyle başlayan sürgün hayatlarının istikameti, Britanya adası değil Fransa olmuştur. Prens, Sorbonne Üniversitesinde eğitim hayatına devam edecektir. Tıp fakültesinde aldığı anatomi derslerinde insan bedeninin yapısını, organları arasındaki ilişkileri inceleyerek hastalıkların tedavisini öğrenmeye başlayan Prens Sabahaddin, diğer yandan hasta bir adama benzetilen uzaktaki ülkesinin toplumsal yapısı ve ilişkileri üzerinden ileride geliştireceği düşüncelerin de temellerini oluşturmuştur. Paris sokaklarında çıktığı bir gece yürüyüşünde kitapçı vitrininde gördüğü Edmond Demolins'in *Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?* isimli kitabı hasta adam olarak nitelenen Osmanlı Devleti'ni iyileştirecek toplumsal bir reçete gibi ilgisini çeker.

Söz konusu kitap üç bölümden oluşur, ilk bölümü Anglosaksonlar ile Fransızların okuldaki hallerini, ikinci bölümü Fransızlar ile Anglosaksonların özel hayatlarını, üçüncü bölümü ise Fransız ve Anglosaksonların kamusal hayatlarını karşılaştırır.⁷ Mukayeseli olarak eğitim sistemleri üzerine yazılmış olan kitap, toplumsal gelişmeyi eğitim ile ilişkilendirmektedir. Prens'in ileride bahsedeceğimiz görüşlerinde de buna paralel şekilde eğitim, bir dönüştürücü araç konumunda olacaktır. Prens kitaptan o kadar etkilenir ki Demolins'in bütün eserlerini alır ve devamında kendisi ile de bizzat tanışarak dostluk kurar. Onun vasıtasıyla La Science Sociale cemiyetine katılır. Frédéric Le Play'in kurucusu olduğu cemiyette Demolins'in dışında Henri de Tourville başta olmak üzere birçok düşünürün eserlerini okuyarak Osmanlı'nın toplumsal tahlilini yapma ve bir ıslahat programı oluşturma gayretine girer.⁸ Aynı dönemdeki diğer Abdülhamid muhaliflerinden en önemli farkı, değişimi bir iktidar değişikliği olarak görmeyip toplumsal dönüşüme odaklanmasıdır. Onun bilimsel bakış açısı apolitik bir teorisyen olduğu anlamına gelmemelidir. Nitekim 2. Abdülhamid yönetimi altında meşrutiyetin rafa kaldırılması sonrasında Osmanlı toprakları dışında örgütlenme

6 Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları* (İstanbul: Güneş Neşriyat, 1977), 3-24.

7 Edmond Demolins, *Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?*, trc. A. Fuad, A. Naci, (Ankara: Pegem Akademi, 2020), IV.

8 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, 33-36.

arayışındaki siyasal bir hareket olan Jön Türklerin Paris'teki önderleriyle ilişkiye geçmekten geri durmaz. Dahası o dönem Ahmet Rıza'nın önderlik ettiği Jön Türkleri 1902'de düzenlenmesine ön ayak olduğu kongrede bir araya getirmeyi başararak siyaseten de potansiyeli olduğunu gösterir. Elbette bunda organizasyon yeteneği kadar sahip olduğu maddi imkânlar da önemli bir etkidir.⁹ Kongrede Prens ve destekçileri Jön Türklerin genel tutumundan farklı bir muhalif hareket çizgisindedir. Bir yanda milliyetçi-merkeziyetçi ittihatçılar yer alırken öte yanda Erik Jan Zürcher'in aristokratik sağın temsilcisi olarak gördüğü Prens Sabahaddin liderliğinde adem-i merkeziyetçi ve göreceli olarak daha liberal olan muhalifler yer almaktadır.¹⁰ Muhaliflerin bütünleşerek Padişah'a karşı mücadele etmesi kongrenin bir gayesi olsa da arzu edilen birleşme gerçekleşmez. Fakat önemli bir kazanım olarak muhaliflerin tümünün Avrupa'da daha kolay ve serbest hareket etmesini sağlamıştır. İttihatçıların daha evvel yapmadığı bu etkiyi Prens Sabahaddin'in gerçekleştirmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Jön Türkler içinde iki grup arasında temel fikir ayrılıklarından biri, devletin idari yapılanmasında birinin merkeziyetçi tutum alırken diğersinin adem-i merkeziyetçiliği benimsemiş olmasıdır. Osmanlı'da reform hareketleri ağırlıklı olarak merkeziyetçiliğin güçlendirilmesine yönelik olmuştur oysa Prese göre Abdülhamid tahttan indirilse dahi merkeziyetçi yönetim anlayışı terk edilmedikçe Osmanlı'nın kurtuluşu mümkün olmayacaktır. İlkinden beş yıl sonra, 1907'de ikincisi düzenlenen Jön Türk Kongresi'nde de bu yöndeki görüşlerini tekrar kuvvetli bir şekilde ifade etmiş olsa da yine kabul ettirememiştir.

İttihat ve Terakki'ye göre 1876 Anayasası'nın yeniden ihyası ve Meclis-i Mebusan'ın açılması sorunların çözümü için yeterli olacaktır. 2. Abdülhamid'in hükümdarlığının devamının dahi büyük bir sakıncası yoktur. Bu bakış açısına sahip Jön Türklerin büyük çoğunluğu Padişah'ı babalık görevlerini ihmal etmiş olsa da bir baba olarak görüyordu.¹¹ Prens Sabahaddin ise Meşrutiyet'i tekrar ilan ettiği için 2. Abdülhamid'in "meşrutiyetperver" olarak selamlanmasına itiraz eder.¹² İtiraz ettiği tek husus 2. Abdülhamid'in padişahlığının devamı değildir. Aynı zamanda Kânûn-ı Esâsî'nin 31 yıl

9 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid* (İstanbul: İletişim Yay., 2018), 524-525.

10 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yay., 2020), 112.

11 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 87.

12 Prens Sabahaddin, *İttihat Terakki'ye Açık Mektuplar*, haz. A.Z. İzgöğür (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yay., 2018), 103.

önceki hâli ile yeniden ilanını da eksik ve hatalı bulur. Meşrutiyet'in ilk ilanında yazılan, o zaman dahi birçok açıdan eksikleri bulunan Kânûn-ı Esâsî'nin aradan geçen zamanın koşulları da düşünüldüğünde çağın gereklilikleri ve toplumsal sorunların çözümünde yetersiz kaldığını söyler.¹³ Edmond Demolins, *Terakki* dergisinde yayımladığı "Hâkimiyeti Ele Geçirmekte Faide Var mıdır?" başlıklı makalesinde siyasi iktidar değişikliğinin tek başına fayda sağlamayacağını, toplumların yükselişinin ancak siyasi usul değişiklikleri ile olduğunu söylemektedir.¹⁴ Ne var ki 2. Meşrutiyet'in ilanıyla ilk anda tam manasıyla iktidar değişikliği dahi gerçekleşmemiştir. 2. Abdülhamid güçlü bir figür olarak tahtındadır, iktidar hazırlığı olmayan İttihat ve Terakki ise onun gölgesindedir. Buna rağmen Prens bizzat aktif siyasete dahil olmaz. Konferanslar vererek fikirlerini yaymaya çalışır. Yakın arkadaşları tarafından kurulan Ahrar Fırkası lehine çalışır ancak kendisi aday olmaz. Ahrar Fırkası'nın programı Prens'in kurucusu olduğu Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ilkeleri ile birebir uyumludur. Hatta ondan daha kapsamlı olarak insanların hür doğduklarını, başkalarının hürriyetlerine tecavüz etmedikleri müddetçe hürriyetlerini kullanabileceklerini, kanun karşısında eşit olduklarını ifade ettikten sonra tek tek saymak suretiyle, ifade, basın, vicdan, haber alma, seyahat, eğitim, ticaret, toplanma serbestisine sahip olduklarını belirtir.¹⁵ Bir noktaya kadar İttihat ve Terakki karşıtlarının çekim merkezi olsa da Ahrar Fırkası seçimlerde varlık gösteremez ve sadece bir mebus adayını seçimi kazanmayı başarır. Birinci Jön Türk Kongresi öncesi Avrupa'da yeterince organize olma beceresi gösteremeyen İttihatçılar, Osmanlı coğrafyasında göreceli olarak organize olmayı başarmış; yerel eşrafın, eğitilmiş sınıftaki askerlerin ve bürokrasinin desteği ile seçimlerden mutlak bir galibiyet elde etmiştir. Seçimlerde başarılı olmaları İttihatçıların aynı oranda iktidarda güçlü oldukları anlamına gelmez. Nitekim 31 Mart Vakası bastırılmış olsa da İttihatçılar için ciddi bir tehdit ortaya koymuştur. Öte yandan 31 Mart İttihat ve Terakkinin değil Ahrar Fırkası'nın sonunu getirmiştir. Devamında yaşananlar Prens Sabahaddin'i yeniden Avrupa'ya sürgün hayatına zorlar. Ahrar Fırkası sonrası kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası liberal eğilimli partiler olsalar da Prens ile olan ilişkileri Ahrar Fırkası gibi olmamıştır.

Yeni Osmanlılar'dan beri Osmanlı aydınınının Prens Sabahaddin'in ifadesi ile bir nokta-i istinad (dayanak noktası) sorunu vardır. Bu yaklaşıma göre devletin modern-

13 Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri* (Ankara: İmge Yay., 2008), 114.

14 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 122.

15 Ahmet İnsel, "Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soy Çizgisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 74.

leşmesi için bir dış gücün örnek alınması ya da ondan destek alınması gerekir. Osmanlı'da Anglosakson yanlısı ilk isimler Prens Sabahaddin ve babası değildir. Keza Prens'in kendisi de Mithat Paşa'nın ve Kamil Paşa'nın temsil ettiği Anglosakson geleneğin Osmanlı'daki devamı olduğunu açıkça ifade etmektedir.¹⁶ Babasının 2. Abdülhamid'le arasını açan Anglosakson yanlısı tutum Prens'in de İttihat ve Terakki ile uzlaşmadığı birçok konudan biridir. Prens daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan, İttihatçıların Almanya yanlısı tutumu karşısında, özellikle uluslararası alanda İngiliz desteğinin aranması taraftarıdır. Özel hayatı kamusal hayatın hükmü altına alan Almanya'nın ferdiyetçi toplumları yenmesinin mümkün olmadığı görüşündedir.¹⁷ Bu yöndeki düşüncelerini İttihatçıların güçlü etkisine rağmen Padişah 5. Mehmet Reşad'la da paylaşmayı başarmış ne var ki bir tesir göstermemiştir. Dünya Savaşı'nda yaşanan mağlubiyetin ardından İttihatçıların yerine Prens'e daha yakın olacağı düşünülebilecek Anglosakson çizgideki Hürriyet ve İtilaf Fırkası iktidar olsa da Prens'in Anadolu'da devam eden kurtuluş hareketine de sempati ile yaklaştığı görülür. Onun bu sempatisi Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924 yılında hanedan mensuplarının sınır dışına gönderilmesine ilişkin yasanın kabulü ile ömrünün kalanını geçirmek üzere son kez yurt dışına çıkmaktan kurtulmasını sağlamayacaktır. Prens'in Avrupa'da zor şartlar altında olsa dahi makaleler ve mektuplar vasıtasıyla takipçileri ile düşüncelerini paylaşmaya devam ettiği görülür. Sürülmüş olmasına rağmen yazılarında cumhuriyet aleyhtarı bir tutuma rastlanmaz. Ancak iki dünya savaşı arası dönemde yazılarında demokrasi vurgusu dikkat çeker. Bu durum kendi ifadesi ile "demokrasinin günden güne daha cazip tesir yapıyor" olmasından kaynaklanmaktadır.¹⁸ Ancak Türkiye'nin hiçbir zaman demokrat olmadığı ve olamayacağını da ifade etmekten çekinmez.¹⁹ Bunun nedeni Kemalist rejim değil toplumun yapısıdır, liberalizm gibi demokrasinin de cemaatçi toplumlarda yaşayamayacağı düşüncesindedir.²⁰ Savaşlar ve ihtilallerle çalkalanan toplum, yeni bir devlet çıkarmıştır ama Prens'in arzu ettiği değişimi gerçekleştir(e)memiştir. Nihayetinde Prens vatanından ve hayallerinden uzakta 1948 yılında hayata veda eder.

---

16 Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri*, 56-57.

17 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2019), 406.

18 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaları*, 477.

19 Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne, Bütün Eserler*. haz. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2007), 534.

20 Prens Sabahaddin, *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne, Bütün Eserler*, 518.

Le Play Okulu

Le Play okulu olarak bilinen La Science Sociale 1856 yılında Frédéric Le Play öncülüğünde, onun tarafından geliştirilen monografik gözlem yöntemiyle araştırmalar yapmak gayesiyle kurulmuştur. Sosyal reformları hayata geçirmek için gerekli olan pratik sonuçlara varmak amacıyla oluşturulan bir çalışma grubu niteliğindedir. Öyle ki pratiğe olan eğilimleri nedeniyle felsefi ve soyut buldukları sosyoloji kelimesi yerine, gündelik hayata daha yakın bir ifade olarak sosyal bilim (Science Sociale) terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Aslında maden mühendisi olan Le Play, jeolojide kullandığı bilimsel gözlem yöntemlerini insan toplulukları üzerinde de uygulamıştır. Le Play okulunun kullandığı saha araştırmaları yöntemleri onların toplum gerçeklikleri ile sürekli temas halinde olmalarını sağlamış, çalışmalarını neticesinde sosyal aksiyona yöneltmiştir. Prens'in arkadaşı Demolins ise Le Play okulu içerisinde sosyal aksiyoncuların bilimsel araştırmacılara karşı üstünlük kurması üzerine, okuldan ayrılıp La Science Sociale'ı 1886'da kurmuştur.²¹ Saha araştırması yerine teorik yaklaşımı benimseyen Prens'in de Demolins'ın bilimsel araştırma ağırlıklı çizgisini takip ettiğini söylemek mümkündür. Prens'in teorisini topluma yansıtmasında sıkıntılar yaşamasında bu yöntemsel tercihin de etkili olduğu düşünülebilir.

Le Play, aileyi ve toplumları mülkiyetin miras yoluyla intikali şekline göre sınıflandırmaktadır. Ancak Demolins'ın de dahil olduğu bir kısım takipçileri için bu yeterli değildir. Onlar toplumların zihinsel tavırlarını da açıklayabilecek bir ölçü aradıklarında eğitimi bir gösterge olarak ortaya koymaktadırlar.²² Dolayısıyla eğitime araç rolünün ötesinde bir önem atfetmektedirler. Aşağıda ifade edileceği üzere aileyi de kapsayacak şekilde kapsamlı bir eğitim anlayışı bu nedenle toplumsal dönüşümün lokomotifini olarak görülebilir.

Toplumları Doğu ve Batı olarak ikili bir sınıflamaya tabi tutan Le Play'e göre Doğu'da hâkim olan cemaatçi yapılar, Batı'da hâkim olan ise bireyci yapılardır. Cemaatçi yapılara Asya, Afrika, Güney Amerika, Türkiye ve Rusya örnek gösterilebilir. Bu tip toplumlara dahil olanlar dayanak noktalarını kendilerinde değil üyesi oldukları sınıflara göre aile, cemaat, parti veya hükümetlerinde ararlar. Eğitimde ilerleseler dahi toplumsal olarak güçlü bir üretici olamazlar. Öte yandan Batı'da hâkim olan bireyci yapılara dahil olan fertler dayanak noktalarını kendilerinde bulduklarından

---

21 Philippe Perier, "Le Play ve Ardıçları: Yüzyılı Aşan Başarı", trc. Özer Ozankaya, *A.Ü.S.B.F. Dergisi* 20, sy. 2 (Şubat 1965), 671-672.

22 Perier, "Le Play ve Ardıçları: Yüzyılı Aşan Başarı", 676.

üretim kabiliyetleri yüksek, bağımsız ve girişimci toplumlar oluştururlar. İlk sınıflandırmaya dahil olan toplumlar özgürlükçü kanunlara sahip olsalar dahi bireysel teşebbüs gücü ve istiklali olmadığından gelişemezler.²³ Le Play'in takipçilerinden De Tourville'in geliştirdiği bu ayırım, Montesquieu'nun iklimler teorisini de anımsatır ve oryantalist olarak nitelenebilir.²⁴ Ancak bunu yaparken De Tourville'in bireyciliği ve onun da ardılı olan Demolins'ın bir Batı toplumu olan Fransız eğitim sisteminin düzeltilmesi yönündeki gayreti göz ardı edilmemelidir. Demolins bahsettiğimiz üzere Prens'in düşünce hayatını önemli ölçüde etkileyen eserine, eğitim konusunu ele alarak başlamıştır. Toplumlar pratik gerekliliklere eğitim vasıtasıyla ayak uydurabilir. Sosyal bilim ile sosyal reformlar eğitim vasıtasıyla bütünlenmektedir. Mukayeseler üzerine inşa edilen kitabın devamında parlamentolar üzerinden bir tartışmaya girilerek medeni devletlerin hepsinin parlamentosunun olmasına rağmen aralarındaki farkın parlamentoda temsil edilen mesleklerden kaynaklandığı öne sürülmüştür. Fransız ve İngiliz meclislerini mukayese ettiğinde Fransız Meclisi'nin serbest meslek olarak tanımladığı doktor, avukat, noter, memur ağırlıklı olduğunu İngiliz Meclisi'nin ise ziraat erbabı ve zanaatkâr ağırlıklı olduğunu tespit eder. İngiliz Meclisi'nin toplumun gerçek ihtiyaçlarını tespit ettiğini savunur. Parlamentoların bileşenleri dışında Anglosaksonlara üstünlük sağlayan bir diğer fark da idari yapılanmadan kaynaklanır. İngiltere adem-i merkeziyetçi iken Fransa 14. Louis'den itibaren artan suretle merkezileşmiştir. İki idare yapısı arasındaki fark, kanunların tatbiki açısından yönetsel bir soruna neden olmaktadır.²⁵

Le Play ve takipçilerinin vurguladığı adem-i merkeziyetçilik, cemaatçi / bireyci toplum, aile, eğitim, memurların üreticilere karşın ağırlığı gibi konular Prens Sabahaddin'in de aşağıda detaylandıracağımız görüş ve eserlerinde temel kavramlar olarak karşımıza çıkacaktır.

Prens Sabahaddin'in Düşüncesinin Ana Unsurları

Prens Sabahaddin 1905 yılında *La Revue* dergisinde "Türklerin Medeniyet Âleminde Kaydettikleri Terakkiler" başlıklı bir makale yayımlar. Makalede Türklerin toplumsal

---

23 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 210.

24 Kaan Durukan, "Türk Liberalizminin Kökenleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yay., 2003), 152.

25 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 37-40.

gelişim süreçleri üç aşamalı olarak açıklanır.

Asya steplerinde hayvancılık ve cengâverlik.

Anadolu'ya geçişle yerleşik hayat ve devletleşme.

Sultan 3. Selim'in tahta çıkışıyla başlayan Batılılaşma²⁶

Doğu'nun cemaatçi toplumundan Batı'nın bireyci toplumuna dönüşme anlamında Batılılaşma devam eden bir sürece tekabül eder. Batılılaşma yolunda arzu edilen amaçlara erişildiğinde, yetişme çağındaki bir çocuğun gençlik evresine ulaşması gibi dinamik bir Osmanlı toplumunun inşası mümkün olabilir. Bu bağlamda Prens'in zihnindeki Osmanlı imajı, Batı'daki gibi hasta bir adam değil gelişme aşamasındaki bir çocuk gibidir. Ne var ki bu çocuğun gelişmesini istemeyen düşman komşuları vardır ki bunların başında Prens'e göre Rusya gelmektedir.²⁷ Doğucu bir toplum olan Rusya kendi Batılılaşma sürecini toplumsal bir dönüşüm olarak değil, teknik bir ilerleme süreci olarak görmektedir. İttihatçılar da *Meşveret*'te yayımladıkları ilk programlarında Doğu medeniyetinin orijinalliğini koruyacak şekilde bir Batılılaşmadan bahsetmektedirler.²⁸ Dolayısıyla gerek 2. Abdülhamid döneminde gerekse sonrasında Osmanlı'ya hâkim olan anlayış Rusya'nınkiyle benzeşse de Rusya bir müttefik olarak değil rakip olarak konumlanmıştır.

Prens, toplumsal dönüşüm için öncelikle bir insan ideali ortaya koyar, onu yaratacak bir eğitim teorisi benimser, ideal insana uygun bir toplum tasavvur eder; hepsinin gerçekleşmesi için ise içinde bulunulan toplumu tahlile yarayacak bir yöntemin peşinden gider.²⁹ Bu yönde yol alırken nokta-i istinadı (dayanak noktası) Anglosakson eğitim sistemidir.³⁰ Prens'in düşüncelerinin teoriden pratiğe geçişi ancak birkaç nesli kapsayacak süreçte mümkündür. Hâkim olan memur zihniyetinin terk edilerek ferdiyetçi bir tekâmül gerçekleştirilmesi önemli bir değişim eşiğidir. İdarenin adem-i merkeziyetçi olarak yapılanması ve dönüşümü sağlayacak eğitim sisteminin kurulması

26 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 57.

27 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 62.

28 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 99.

29 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 294.

30 Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, 56.

Prens'in yol haritasının diğer kritik noktalarıdır.

Adem-i Merkeziyetçilik

Prens Sabahaddin, Fransa'da hem öğrenip hem de geliştirdiği fikirlerinin Osmanlı coğrafyasında karşılık bulması için *Terakki* dergisini çıkararak İstanbul'a gönderir. Aynı gayretle 1906 yılında Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin kuruluşunu gerçekleştirir. Cemiyet, ismine aldığı adem-i merkeziyet kaidesini programının da ilk maddesi olarak benimser. Yerel iktidarı güçlendirerek, merkezi yönetimin yetkilerini dağıtan genç bir devlet olan Amerika Birleşik Devletleri'nin federatif yapısı ile aynı şekilde olmasa da kadim Osmanlı İmparatorluğu için de örnek alınabilecek bir modeldir. Keza Prens'e göre Osmanlı'nın da yabancısı olmadığı adem-i merkeziyetçilikten gayrimüslimler hali hazırda istifade etmektedirler. Rum, Ermeni gibi Hristiyan unsurlar ve dahi Yahudiler ruhani liderlerini ve meclislerini kendileri seçebilmektedir.³¹ Bu da onlara bir raddeye kadar yerinden yönetim imkânı sağlamaktadır. Bu yapı ile Padişah'ın mutlak hükümdarlığına hanel getirmeksizin vergi, yargı ve eğitim konuları başta olmak üzere gayrimüslimlere yönetsel avantaj sağlanmaktadır.

Birkaç örnekle izah edecek olursak, Osmanlı'da Müslüman olmayan toplulukların yaşadığı yerler için ferman ile belirlenen vergi meblağının yıllardır değişmemesi bir yana bu tutarın cemaat içinde ne şekilde toplanacağına cemaat meclisleri karar vermektedir.³² Yani vergi koyma yetkileri olmasa bile belirlenmiş toplam vergi meblağı üzerinden kimin ne kadar vergi vereceği konusunda yetki sahibiydiler. Verginin devletin işleyişinde ve sürekliliğinde sahip olduğu öneme bağlı olarak toplumsal hareketlilik üzerindeki etkisi, sebep olduğu isyanlarla birlikte değerlendirildiğinde cemaat (millet) meclislerinin sahip oldukları yetkinin değeri daha iyi anlaşılacaktır. Reform girişimlerinin Osmanlı'nın mali yapısını güçlendirmek üzere vergi sisteminde sürekli değişiklikler yapmaya yönelmesi bunu yaparken de merkeziyetçi eğilim göstermesi Prens'in eleştirdiği hususlar arasındadır.

Gayrimüslimler için adem-i merkeziyet uygulaması olarak nitelenebilecek bir diğer husus yargı yetkisidir. Osmanlı'da Hristiyan cemaatlerini ilgilendiren hususlarda ilgili milletin patriklik makamı yargılama yetkisine sahipti. Osmanlı'ya ilişkin tarih

31 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 71-80.

32 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 80-81.

anlatısında adalet vurgusu hep dile getiriliyor olsa da giderek hantallaşan devlet yapısı içerisinde cemaatlerin kendi iç yargı süreçleri kadılık müessesinin yargılama süreçlerinden daha hızlı netice vermeye başlamıştı. Buna ek olarak merkezi yönetimin baskısını da asgari düzeyde hissetmeleri onların bağımsızlıklarını güçlendiren bir unsurdu. Ancak buradan hareketle Prens'in çok hukukluğu savunduğu düşünülmemelidir. Aksine o, tüm Osmanlı tebaasının aynı hukuki kurallara tabii olmasını ancak yargının merkezi yönetiminin baskısından ve hantallığından kurtarılması gerektiğini savunmaktadır.³³ Osmanlı'nın üç kıtaya yayılan coğrafyasında merkeziyetçiliğin bürokratik olarak ne kadar güçlü olduğu tartışmalı bir husus. Ne var ki yerel unsurların organize yönetsel yetkinliklerle donatılmaksızın seçkinler üzerinden otorite tesisi ve söz konusu otoritenin merkezdeki mutlakiyetle olan kişisel bağı Prens'in adem-i merkeziyet perspektifini değerlendirmek için daha doğru bir yaklaşım sunar.

Hatırlamak gerekir ki Prens'ten önce Mithat Paşa ve Said Halim Paşa gibi önemli isimler memleketin idaresinde olası iki yoldan Osmanlı'nın yapısına en uygun olanın merkeziyetçilik değil adem-i merkeziyetçilik olduğunu savunmuştur.³⁴ Pek tabii ki 2. Abdülhamid'in payitahtın gücünü bu şekilde dağıtması beklenebilir bir tutum olmayacaktır. Esasında 1820'lerden itibaren uygulamaya konulan reform programları, merkezi devletin rolünü ve etkinliğini arttırmaya yöneliktir. Özellikle mali merkezleşme sağlanarak merkezi devletin gelirlerinin arttırılması hedeflenmiştir. Bu yapılırken de taşradaki âyanın iktisadi gücü zayıflatılmıştır.³⁵ Sistem merkezi devlet bürokrasinin ve padişahın paylaşmadığı, kontrole tabii olmayan gücü üzerine inşa edilmeye çalışılmıştır. 19. yüzyılda görülen bu merkezleşme eğiliminin mutlak başarı kaydettiği söylenemez; merkezi yönetimin hedefini başaracak ölçüde güçlü olmadığından verginin toplanması, askere alma işlemleri, cemaat yönetimi alanlarında merkezleşme tam manasıyla sağlanamamıştır.³⁶ Prens'in eleştirisi de sadece padişahın şahsına değil sürdürülen idari yapıyadır. Çünkü böyle bir yapıda iktidar gücü kimde olursa olsun istibdat ve sefalet ortadan kalkmayacaktır. Bundan ötürüdür ki 2. Abdülhamid'i tahttan indirmek başlı başına bir çözüm değildir. Nitekim sultanın yeri boş kalmaz, o gider yerine başkası gelir.³⁷ Neticede öyle de olmuştur. Devletin birliğinin, gücünün

33 Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri*, 103.

34 Prens Sabahaddin, *İttihat Terakki'ye Açık Mektuplar*, haz. A.Z. İzgöğür (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yay., 2018), 26.

35 Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2014), 83-91.

36 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2020), 414.

37 Sabahaddin, *İttihat Terakki'ye Açık Mektuplar*, 91.

ve sürekliliğinin teminatı olarak merkezdeki güçlü iktidarı esas kabul eden İttihat ve Terakki döneminde de umulan neticeler elde edilememiş, imparatorluk trajik sona doğru yol almaya devam etmiştir. Bir yanda merkezileşme eğilimi öte yanda toplumsal yapının dinamikleri Osmanlı'nın adliyyede, eğitimde bürokraside iki tür dünya görüşünün çekişme halinde olduğu sistemin sancıları ile ömrünü tamamlamasına yol açtı.³⁸

Prens'in aksi yöndeki tüm izah gayretine rağmen adem-i merkeziyetçiliğe karşı temel endişe Osmanlı coğrafyasında farklı unsurların muhtariyetlerine yol açacağı ve sonuçta bölünmeye neden olacağı yönündedir. Prens Sabahaddin algıdaki yanlışlığı gidermek için öncelikle adem-i merkeziyetin ne olmadığını izah etme ihtiyacı hisseder. Adem-i merkeziyetin hiçbir koşulda muhtariyet olmadığını vurgular. En basit ifadesi ile eğer meşrutiyet, millet adına iktidarın Meclis-i Mebusan tarafından merkezi olarak denetimi ise adem-i merkeziyet yine millet adına denetim hakkının vilayetlerdeki genel meclisleri vasıtasıyla ikinci derece de kullanılmasıdır ki meclis yapısı Osmanlı idari yapısında zaten mevcuttur. Ancak yapısı ve yetkisi adem-i merkeziyete uygun değildir. İlâveten adem-i merkeziyetçiliğin tamamlayıcı unsuru olarak tevsi-i mezuniyet (yetki genişliği) esası da unutulmamalıdır. Merkezin temel egemenlik hakkı korunarak, yönetimde verimliliğin sağlanması amacıyla belirli yetkilerin vilayetlere devri tevsi-i mezuniyet olarak ifade edilir.³⁹ Prens'in programına göre Osmanlı birliğinin ancak böyle bir yönetim şekliyle korunabileceği görüşü hâkimdir. Yoksa her şeye hâkim olma görüntüsü veren ancak fiilen bunu yapma olanağı ve gücü olmayan merkezin paylaşmadığı yetkilerinin yerel isyanlarla kaybedilmesi işten bile değildir.

Her ne kadar adem-i merkeziyet federatif bir model önermese de Prens Sabahaddin'in Meclis-i Mebusan için önerdiği seçim modeli federalist bir seçim sistemi olarak nitelenebilir. Halk tarafından seçilen yerel meclisler, payitahttaki Meclis-i Mebusan'ın da seçmeni konumundadır. Bu modelde Meclis-i Mebusan üyeleri doğrudan halk tarafından değil yerel meclisler tarafından seçilmektedir. Bu şekilde teşekkül eden meclisin sorumluluğu da birinci derecede halka değil yerel meclislere karşı olacaktır. Yerel meclisler bu sayede hem karar verici hem de merkezdeki karar vericileri belirleyici şekilde konumlanacaktır. Sistemin başındaki padişahı doğrudan kontrol ve denetim gücü olmasa da onun üzerinde etki ve yönlendirmesi olması beklenen meclisi seçme gücüne sahip yerel meclislerin yerinden yönetimin gereği kendi bütçelerine ve borç-

38 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, 418.

39 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, 164-165. Ayrıca bkz. Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri*, 78.

lanma yetkisine sahip olmaları da adem-i merkeziyetin ekonomik gereğidir.⁴⁰ Siyaseten sahip oldukları gücü ekonomik olarak kaynak yönetimiyle güçlendiren yerel iktidarların yargısal yetki alanlarına sahip olmaları sistemin bir diğer gereğidir. Bu çerçevede oluşturulması öngörülen adli teşkilatlar aracılığıyla, güvenilir kişilere sınırlı konularda yargılama yetkisi tanınması Prens'in önerdiği sistemde öngörülen bir durumdur.⁴¹ Devlet mekanizmasının üç ana unsuru olan yasama, yürütme ve yargının yerel düzeyde göreceli olarak güçlü ve bağımsız hareket etme kabiliyetleri bulunan karşılıkları adem-i merkeziyet yapısının gereği olarak karşımıza çıkar.

Ekonomik açıdan kendi kaynaklarını yönetebilen, kendi düzenleyici kurallarını koyabilen ve buna bağlı olarak sınırlı da olsa yargı yetkisinin sahibi olan yerel güçlere dayalı bir idari yapılanma, ayrılıkçı hareketler ve toprak kayıpları yaşanan imparatorluğa bir arada tutabilir mi yoksa çözülme sürecini hızlandırır mı sorunsalı Prens'in önerisinin önündeki en önemli düşünsel açmazı oluşturmaktaydı. Bu bağlamda duyulan endişeler de anlaşılabilir nitelikteydi. Prens Sabahaddin'in devletin idari yapılanmasının adem-i merkeziyetçi olmasını savunurken, monarşi, meşrutiyet ya da parlamentarizmi bir koşul olarak ifade etmez. Odak noktası merkezi yönetimin otoritesinin sınırlandırılmasıdır. Parlamento bunu sağlayan bir yapıdır ancak tek başına yeter ve ön koşul değildir. Nitekim Le Play okulunun ikinci kuşak takipçilerinden ve Prens'in de dostu olan Demolins'ın Tourville ile birlikte dahil olduğu Toplum Bilim Okulu siyasi otorite üzerinde anayasanın ve parlamentonun denetim gücünün tek başına yeterli olmayacağını, toplumun bireyci toplum yapısına dönüşümünün gerekliliğini ifade eder.⁴² İngiltere'de krallığın, merkezi kuvvetin, sorumlulukları Fransız Cumhuriyeti'ne nazaran kıyas götürmez şekilde sınırlıdır. Prens Sabahaddin de bu mukayeseye dayalı olarak ilerlemenin hükûmet şeklinden değil idare biçiminden kaynaklandığını savunur. Fiiliyatta mahalli idarelerde merkezin güçsüzlüğünü telafi edebilmek amacıyla, meşveret usulüyle bölgenin önde gelenlerinin yardımına başvurulduğu görülür.⁴³ Bu yardım ilişkisinin nihai amacı bir yandan merkez hükümetin düzenli gelir kaynaklarında süreklilik sağlamak öte yandan da ise Prens'in savunduğu adem-i merkeziyet prensiplerinden farklı şekilde taşradaki egemen gruplar üzerinde merkezin otoritesini sağlamaktır. Son tahlilde devletin bürokratik kabiliyetleri ve

40 Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri*, 105.

41 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 367-368.

42 Hilmi Ozan Özavcı, "Düşünce Tarihi Merceğinden Türkiye'de Liberalizm", *Doğu Batı Dergisi* 14, sy. 57. (Mayıs, Haziran, Temmuz 2011): 142.

43 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, 422.

teknik imkânları ölçüsünde her alana otoriter bir tavırla el attığı görülür. Elini uzatmadığı yerlerde ise başıbozukluk hâkim olur. İlber Ortaylı'nın ifadesi ile merkezi devlet ihtiyaç duyulan zamanda ve yerde yoktur, müdahil olmaması gereken konularda ve yerlerde ise kırtasiyecilik ve sair engellemelerle yerel atılımın önünü kesen konumdadır.⁴⁴ Bu durum adem-i merkeziyetçiliğin korkulan sonuçlarından daha vahim bir şekilde devleti yıpratıcı sonuçlar doğurur.

Prens'in savunduğu idari yapılanma, Osmanlı'nın yönetici seçkinlerinin eğilimlerine mevcut haliyle uyumlu değildir. Merkeziyetçi yapıya inanan ve bu yapıdan beslenen bürokrasiden destek sağlaması mümkün olmamıştır. Hâl böyleyken istenilen reformları hayata geçirmesini sağlayacak desteği elde edebilme ihtimali olan, alternatifini alan siyaset gibi gözükmemektedir. Prens'in kendisi aktif siyasette yer almasa da takipçilerini parti kurmaları ve seçimlere girmeleri konusunda teşvik etmesi bu nedenle önemlidir. Fakat Osmanlı gibi cemaatçi toplumlar, toplumsal noksanlarına sadece siyasi araçlar ve kanun gücüyle çözüm üretmeye çalıştıklarında başarısızlığa uğramaları kaçınılmazdır. Nitekim siyaseten de başarı sağlanamamıştır.

Merkezin gücü siyasete de tesir edecek niteliktedir ve bu güç özel alanın gelişimine imkân vermemiştir. Ekonomide özel kesime alan açılması olarak değerlendirilebilecek dışa açılma dahi merkezi bürokratlar üzerinden, toplumun diğer kesimleri dışlanarak gerçekleşmiştir.⁴⁵ Merkezi bürokrasinin de temel kaygısı, uzun vadeli iktisadi kalkınmadan ziyade kısa vadede Avrupa'dan sağlanacak mali ve siyasi destek olmuştur.⁴⁶ Bu kamusal sıkışmışlık bir yandan uzun vadeli bir dönüşümü engellerken öte yandan kamuya dayalı istikbal arayışına neden olur. Memuriyet toplumun hantal yapısının hem sebebi hem de sonucu olarak karşımıza çıkar.

Memur Zümresi ve Sınıfsal Dönüşüm

Osmanlı'nın geleneksel yapısı içerisinde Müslüman olmayan unsurlar yönetsel bağımsızlıklarına ek olarak özellikle sanayi ve ticaret alanındaki faaliyetleri ile servet biriktirmeyi başarmışlar ve dolayısıyla da bu durum Müslümanlara nazaran refah seviyelerinin yükselmesine neden olmuştur. Tanzimat'tan itibaren gerçekleştirilen modernleşme reformları, Prens Sabahaddin'in dile getirdiği gibi Doğu toplumundan

44 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, 434.

45 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 96.

46 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 150.

Batı toplumuna geçişi sağlamak bir yana Doğu toplumu özelliklerinin güçlenmesine neden olmuş, refah seviyesinde yaygın bir iyileşme gerçekleşmediği gibi büyük bir memur ordusu doğurmuştur.⁴⁷ Jön Türk kongrelerinde Prens ve İttihatçılar arasındaki ihtilafta gayrimüslim katılımcılar Prens Sabahaddin'in yanında yer alıyordu. Bu durumu karşılıklı olarak iki nedenle açıklayabiliriz. İlki, Prens, onların sahip olduğu haklara hâlel getirmeksizin güçlendirmeyi amaçlayan bir program ortaya koymaktaydı. Diğer yandan ön görülen değişiklikler sadece gayrimüslimlerle sınırlı kalmaksızın tüm Osmanlı tebaasının faydalanmasına yönelik olacaktı. Bir yanda zenginliklerinin kendilerine üstünlük sağladığını düşünen gayrimüslim unsurlar öte yanda ise Türk ve/veya Müslüman kimliğinin bir üstünlük sağladığını düşünenler imparatorluğun çöküşüne giden yolun taşlarını döşerken; refah, adalet ve hürriyetin yaygınlaşması Osmanlı birliğinin çimentosu ve ilerlemenin itici gücü olabilirdi.

Kamusal alana çoğunluk olan Müslümanlar ile özel alana hâkim olan gayrimüslimler arasında denge, bazı gayrimüslimlerin devlette görevlendirilmesi ile aşılabilecek bir durum değildi. Nitekim 19. yüzyılda gayrimüslimler nazırlık, sefirlik, valilik gibi üst düzey önemli görevlere getirilmiştir. Özellikle Berlin Kongresi'nden sonra memurun etnik kompozisyonunda değişiklikler meydana gelmiş sadece gayrimüslimler değil Arap unsurlar da memur olarak hem merkezde hem de vilayetlerde görevlendirilmiştir.⁴⁸ Burada asıl önem verilen konu teşebbüs-i şahsi olarak ifade edilen bireylerin özgüvenli bir şekilde aileleri ya da devlete arkalarını dayamaksızın girişimci olarak hareket etmelerinin sağlanmasıdır. Geleneksel Osmanlı toplumunda Türkler için istikbal; ziraat, sanayi ve ticarete değil memuriyette aranmaktadır. Hal böyle olunca iltimas ve kayırma ile ihtiyacın ötesinde memurun istihdamı sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Paralelinde liyakatten uzak, himayeye dayalı terfi ve ilerlemenin önü açılmaktadır.⁴⁹ 2. Abdülhamid döneminde sarayın ve Bab-ı Âli'nin merkezîyetçi anlayışının kontrolünde Dâhiliye Nezareti bünyesinde kurulan komisyonlarla olağanüstü yetkili merkezi personel yapılanmasına gidilmiştir. İttihat ve Terakki'nin iktidara hâkim olması ile birlikte bu merkezîyetçi yapı korunmuş dahası İttihat ve Terakki'nin teşkilatları da kadrolaşmada etkili olur hale gelmiştir.⁵⁰ Kayırmacılığa dayalı yapı içerisinde yer alan bu yapının yükselttiği insanların karakter zafiyeti göstermeleri de tabii bir neticedir. Öyle ki Prens Sabahaddin'in ifadesi ile üstlerine tapınma raddesinde bağ-

47 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2002), 397.

48 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, 514.

49 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 166.

50 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*, 521-525.

lılık gösteren memurların astlarından aynı davranışı beklemesi kaçınılmazdır.⁵¹ Bu sıkıntı Prens'ten önce Mizancı Murat tarafından da dile getirilmiş, memur zümresinin yozlaşması karşısında hizmet ve verimliliğin güçlendirilmesini gerekliliği vurgulanmıştır.⁵² Ancak Prens'in tutumu bir iyileştirmeden de öte bizatihi memurluğa karşı cephe almak şeklindedir ki elitliğin memurlukla özdeşleştirildiği Osmanlı için çok güçlü bir sosyal eleştiridir.⁵³ Onun toplumsal eleştirisinin derinliği bir yana ne yüzey-sel ıslahatlar ne de gelinen noktada meşrutiyet bu yapıyı besleyen anlayışı değiştirememiştir. İktidarı ele geçiren İttihatçıların bu hususta bir anlayış değişikliği gayesi olduğu da düşünülmemektedir. Nitekim II. Meşrutiyet sonrası iktidarın sahibi ile birlikte, ittihatçı olmak devlette kadro bulmak ve de hasbelkader elde edilen makamda yükselmek için anahtar haline gelmiştir. Giderek hantal, bürokratik ve kayırmacı yapı halini alan Osmanlı devlet mekanizmasında bir dönüşüm gerçekleşmemiştir.

Prens'in ortaya koyduğu program, memuriyete dayalı yapının dönüşümünü hedeflemektedir. Dönüşümün merkezinde ziraat yer almaktadır. O, Osmanlı'nın kurtuluşunu toprağa sağlam yerleşmede ve şimdilik kaydıyla tarım ülkesi olunmasında görmekteydi.⁵⁴ 19. yüzyılda Anadolu nüfusunun %80'inden fazlasının gelirini tarımdan elde ettiğini düşündüğümüzde bu anlaşılabilir bir durumdur. 19. yüzyılda pazar ilişkilerinin gelişmesine karşılık tarımda verimliliği artıracak teknolojik değişimlerin üretimde kullanılmaması ve süregiden mülkiyet ilişkilerinde değişikliğin olmaması tarım alanındaki gelişimi sınırlamıştır.⁵⁵ Her şeye rağmen tarım mevcut haliyle de olsa yukarıda belirttiğimiz adem-i merkeziyet anlayışının ekonomide taşıyıcısı olabilecek niteliktedir. Le Play okulunun öncüllerinden Louis de Bonald'ın bakış açısı ekonominin temeli olarak toprağı görerek, aristokrasinin toprağa hükmetmesi, miras yoluyla bile olsa toprağın bölünmemesi gibi antikapitalist söylem barındırır.⁵⁶ Ardılı olan Le Play ise işçi aileleri üzerinde yaptığı saha çalışmalarının sonucunda sanayi devrimiyle yaşanan toplumsal değişimin işçi sınıfının ekonomik durumunda kötüleşmeye neden olduğunu iddia eder. Paralelinde işçilerin siyasal katılımının sınırlı olması ve de sınıfsal ahlâki sorunlara sebebiyle toplumda istikrarsızlığın olduğu

51 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaaları*, 204.

52 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 134.

53 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 296.

54 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 487.

55 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 127.

56 Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakar Düşüncenin İthali", 159.

savını ortaya atar. Ne var ki ikinci kuşak Le Play’ciler onun, işçilerin ekonomik durumunun kötüye gittiği görüşünü kabul etmekle beraber, ticaret ve sanayide sağlanacak gelişimle işçilerin ve toplumun kazanımlarının artabileceği görüşünü ortaya koyarlar. Söz konusu gelişimi devletin ekonomiye müdahil olmaması ve işçi işveren ilişkisinin erdemli bir ilişki olması koşuluna bağlarlar. Son tahlilde hedeflenen işçilerin bağımsız bireyler olarak gelişmelerine imkân sağlamaktır.⁵⁷ Sanayileşme düşüncesi adem-i merkeziyetçilikle ne kadar örtüşür ayrı bir tartışma konusudur. Bu noktada Cenk Reyhan, Batı’da Sanayi Devrimi’nin bir sonucu olarak merkezileşmenin arttığını, Prens Sabahaddin’in ulaşmak istediği Batı düzeyi ile adem-i merkeziyetçiliğin bağının olmadığı görüşünü ifade eder.⁵⁸ Ancak Prens Sabahaddin, sanayileşme ve işçi sınıfı üzerine kapsamlı bir düşünce ortaya koymadığı gibi ne De Bonald’ın ne de Le Play ve takipçilerinin görüşlerini de olduğu gibi benimsediği söylenemez. Bu bakımdan ortaya koyduğu kalkınma modelinin ziraata dayanması adem-i merkeziyet anlayışıyla tutarlı bir çizgide yer aldığını gösterir. Yaklaşımında kritik nokta, şehirli gençler ile rehbersiz köylüler arasında ziraata dayalı sosyal ilişkiler kurularak Anglosakson “centilmen” sınıfının Osmanlı’da da ortaya çıkararak cemaatçi yapıdan bireyci yapıya geçişin sağlanmasıdır.⁵⁹ Şerif Mardin, Prens’in elit anlayışının diğer Osmanlı aydınlarının elit anlayışından farklı olarak siyasi olmayan bir elit olduğunu ifade eder.⁶⁰ Bu tespitin yerinde olduğu kanaatindeyim. Prens’in idealize ettiği centilmen sınıfının Osmanlı’daki karşılığının aristokrasi değil tarımsal üretimi yönlendiren nitelikli ve eğitilmiş seçkinlere karşılık geldiği söylenebilir. Bu sonuca varmanın dayanağı, Prens’in ferdiyetçi Sakson köylülerinin işleyecek toprak bulamadıklarında yağmacılığa yönelmeden Fransa ve İngiltere’ye gitmelerini, gittikleri yörelerde kurdukları çiftlikler vasıtasıyla Romalıların köle olarak çalıştırdıkları yerel halkları hürriyete kavuşturmalarını örnek gösterdiği satırlarıdır.⁶¹ Prens’in ifadeleri feodal dönüşümün süreç içerisinde hürriyetçi bir adım olduğu noktasına bizi götürmektedir. Öyle ki Locke ve Hume gibi liberal düşünörlere atıfta bulunmayan Prens, konu ziraat olunca John Stuart Mill’e başvurarak zengin ve eski milletlerin sermayelerini işletebilecekleri en iyi girişimin ziraat olduğu yönündeki ifadelerini alıntılar.⁶² Yine de

57 Özavcı, “Düşünce Tarihi Merceğinden Türkiye’de Liberalizm”, 143-144.

58 Reyhan, *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri*, 139.

59 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 217-218.

60 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 306.

61 Sabahaddin, *İttihat Terakki’ye Açık Mektuplar*, 143.

62 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 225.

Prens Sabahaddin'in görüşleri bütünsel olarak değerlendirildiğinde ortaya koyduğu zirai kalkınma modelinin zaafı da belirginleşir. Ekonomiye ilişkin değerlendirmelerinin yüzeyselliğinin yanı sıra örnek aldığı İngiltere'nin kapitalist gelişiminin hak ettiği ağırlıkta yer bulmadığı görülür. Özellikle kapitalist üretim ilişkileri, rekabetçi ekonomi konuları Prens'in programında kendine yeterince yer bulamamıştır. Oysaki çağdaşı Mehmet Cavid Bey, İttihat ve Terakki bünyesinde ekonomik liberalizm savunusu yapabirmiştir.⁶³ Serbest mübadele ve iktisadi liberalizme dayalı bir ekonomi modeli İttihat ve Terakki'de daha güçlü dile getirilmiştir.

Öte yandan zirai kalkınma modeli için en önemli sorunlardan biri Osmanlı'da köylünün toprak mülkiyeti yapısıdır. İmparatorluğun en güçlü olduğu dönemlerdeki sipahiliğin sona ermesinin ardından tarım arazileri önce mültezimlerin müteakiben de tapu idarelerinin kontrolüne geçmiştir. Mülkiyet hakkındaki zafiyet köylüler arasında arazi kavgalarına neden olmuş, nüfuz kullanımı, kayırmacılık, iltimas bu alanda da görülür olmuştur. Burada mülkiyetin bireysel değil aile ya da köy mülkiyeti şeklinde ortaklığa dayalı olması da bir etkidir. Köylünün önceliği ticari maksatlı üretim değil mülkiyeti paylaştığı ailesinin ya da köyünün temel gereksinimlerinin karşılanmasıdır. Üstelik üretim yöntemleri çağdaş ve bilimsel olmadığından verimlilik düşüktür. Dolayısıyla bir noktadan sonra üretilen miktar aileye ve köye yetmediğinden toprağın üretici tarafından terk edilmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada prensin savunduğu şekilde ortak mülkiyetten bireysel mülkiyete geçiş bir çözüm yolu açabilir.⁶⁴ Ne var ki büyük toprak sahipleri dahi ücretli işçiler çalıştıran kapitalist işletme mantığıyla değil ortakçılık olarak adlandırılan toprağın köylüye kiralanması yöntemiyle hareket etmekteydi.⁶⁵ Hâl böyleyken salt mülkiyet yapısında bir reform tek yönlü ve yetersiz bir çare arayışı olacaktır. İki doğru tespit olarak memuriyetin toplumun çoğu için bir hedef olmaktan çıkartılması ve paralelinde bireysel mülkiyetin sağlanması kapitalist üretim tarzı ile desteklenmedikçe yeterli olmayacaktır. Bu da ancak toplumun anlayış değişikliği ile mümkün olacaktır.

Eğitim

Osmanlı'da Prens Sabahaddin'in arzuladığı şekilde bir dönüşüm ancak Batılı anlam-

63 F. Hasan Arol, "Mehmet Cavid Bey", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekinil (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 49-50.

64 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 355-356.

65 Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 128.

da vatandaş yetiştirilmesi ile mümkün olacaktır. İdeal vatandaşın yetiştirilmesi ise eğitim ile gerçekleştirilebilir. Hükûmet ve yasalar gibi eğitim de toplum yapısının bir sonucudur. Onun nazarında soyut bir eğitim meselesi mevcut değildir. Ferdiyetçi yapıya geçerek müteşebbisler yetiştirecek tarzda düzenlenmiş eğitim sistemi meselesi mevcuttur.⁶⁶

Prens, eğitimin nasıl olması gerektiği sorusunun cevabını yine Demolins’da bulur. Keza Prens’in hayatını değiştiren *Anglo-Saksonların Üstünlüklerinin Sebepleri* kitabı bir eğitim kitabıdır. Referans bir değer olarak Batılı manada vatandaş tipi hükümet karşısında bağımsız ruhludur, kendi hususi alanında egemenliğini korur. Bireyin özel alanında sahip olduğu hâkimiyeti yitirmesi istibdadı kaçınılmaz kılar. Tam da bu sebeple “İstiklali milli ancak istiklali şahsi ile temin edilebilir” der Prens Sabahaddin. Verilmesi gereken ilk istiklal mücadelesi bireyin özel alanı için verilecek mücadele olmalıdır. Bunu sağlayacak donanım ise biri aile diğeri eğitim olmak üzere iki kaynaktan beslenir. Ülkede kabul gören yönetim anlayışı bu yapıyı bir tehlike olarak görmeksizin desteklemeli, gerekli zemini hazırlamalıdır⁶⁷ ki buna olanak sağlayacak yönetim yapısının adem-i merkeziyet olduğunu yukarıda izah etmiştik. Prens’in örnekleri de yine Osmanlı’nın Hristiyan tebaası üzerindedir. Hristiyanlar kendilerine tanınan haklar çerçevesinde diledikleri şekilde okullaşabilmektedir. Öte yandan Müslümanlar okul açmakta zorluklarla karşılaşmaktadır.⁶⁸ Üstelik aile yapısı geleneksel olarak otorite karşısında kulluk anlayışına sadakatle bağlı iken modern anlamda okullaşma sağlansa dahi tek başına eğitim vasıtasıyla özgüvenli vatandaş yetiştirilmesi iyimser bir beklentiden öteye geçmeyecektir.

Aslında eğitimin üstlendiği araç rolüne uygun olarak 1876 Kânûn-ı Esâsî’nin 114. maddesi ile ilköğretimin mecburi hale gelmesi, anayasanın ilanı ile tebaadan vatandaşa dönüşme sürecine giren Osmanlı toplumu için önemli bir adım olarak kabul edilebilir. Prens Sabahaddin’in de eğitime verdiği önemi değerlendirirken okul ve aile vasıtasıyla onun tahayyül ettiği ideal vatandaşın ortaya çıkmasını sağlayacak araç rolü yadsınamaz. Eğitime yüklenen modernizasyon misyonu Osmanlı’ya mahsus bir durum değildir. 1860’lardan itibaren birçok Avrupa ülkesi ve Amerika Birleşik Devletleri yurttaş eğitimine önem vermeye başlamıştır. Fransa 1882’de zorunlu,

66 Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 493-495.

67 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 87-88.

68 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaaları*, 83.

laik ve parasız eğitim müfredatına medeniyet derslerini dahil etmiştir.⁶⁹ Osmanlı'da da özellikle 2. Abdülhamid döneminde modern anlamda okullaşmaya yapılan yatırım yadsınamaz. Fakat bir değerlendirme yapılırken Prens Sabahaddin'in belirttiği "istiklali şahsi" gayesinden uzak salt teknik yönü güçlü eğitim hedeflenmesi hatta bazı durumlarda özellikle önde gelen ailelerin çocuklarının rehin öğrenci statüsünde olması göz ardı edilmemelidir. Her şeye rağmen Osmanlı'nın çehresini değiştirme gayretinde olan insanların yine de bu okullardan yetişmesi bir amaç değil dönemin istibdat rejimi tarafından arzu edilmeyen bir yan etki olarak düşünülebilir. Otoriter tüm rejimlerin özgür düşünceye önem vermeksizin niceliksel ve teknik olarak yaklaştıkları eğitim sorunsalı bugün dahi devlet-birey ilişkisinde modernite açmazına neden olmaktadır.

Ailenin bu süreçteki yerine yeniden dönecek olursak, aileyi hem eğiten hem de eğitilen bir toplumsal yapı olarak değerlendirmek mümkündür. Le Play'in sınıflandırmasına baktığımızda üç tip aile yapısı görürüz. Bunlardan ilki bireysel girişimciliğin baskılandığı, özellikle Orta Asya steplerinde yaşayan topluluklarda yaygın olan pederşahi aile yapısıdır. İkincisi, yine bireysel girişimciliğin ve gelişimin kontrol altında tutulduğu, aile otoritesinin olmadığı doğrudan devletin korumasına sığınılan istikrarsız aile tipi. Üçüncü ve son ayırım ise pederşahi yapıya benzer şekilde aile reisinin etrafında toplanan, toprağa bağlı olarak faaliyet göstermekle birlikte ancak ekonomik açıdan varsıl olarak nitelenemediğinden çocukların aileden ayrılarak kendi düzenlerini kurmak için teşvik edildiği kök aile tipidir. Bu ayırım daha sonra Le Play'in takipçileri tarafından bireyselliğin baskılandığı cemaatçi aile tipi ve bireysel girişimin teşvik edildiği bireyci aile tipi olarak ikiye indirgenmiştir.⁷⁰ Prens Sabahaddin'in yukarıda bahsettiğimiz Türklerin toplumsal gelişimindeki üç evre ile aile tiplerini eşleştirecek olursak ilk iki evre cemaatçi aile tipine karşılık gelir. Batılılaşma evresi ile birlikte artık bireysel aile tipine geçilmelidir. Aile cemiyet için bir medeniyet ölçüsüdür. Toplumun temelindeki ailenin eğitimle dönüşümü gerçekleştirmesi halinde tüm toplumsal dönüşümü de gerçekleştirmek mümkün olacaktır. Ama bu da nesiller sürecek bir gayret ve istikrar gerektirir.

Prens Sabahaddin'in okullaşmaya ilişkin olarak Edmond Demolins'ın kurucusu olduğu Roches Okulu'nu (L'Echolle des Roches) örnek alır. Demolins ise okulu kurarken

69 Füsün Üstel, "2. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yay., 2003), 169.

70 Kansu, "Prens Sabahaddin'in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakar Düşüncenin İthali", 60.

İngilizler ve Almanlardan esinlenmiştir. Bu okulun amacı gençleri lisans derecesinde bir eğitime hazırlamanın dışında, onları sömürge topraklarına yerleşmeye ya da doğrudan ticaret, sanayi ve tarım alanlarında iş yapmaya hazırlamaktır.⁷¹ Özellikle Alman okulların işleyişinin en önemli özelliği öğrencilerinin toplumun fakir ailelerinin çocukları arasından değil tam tersi burjuva sınıfına dahil zengin ailelere mensup olmaları ve bu okullara kaydolmak için ciddi meblağlar ödemeleridir.⁷² Değişimin zirai sahadan başlayacağına inanan Prens'e göre girişimcilik ve özel mülkiyet tarımsal kalkınmadan beslenir. Bu bağlamda devletçi zihniyete hizmet eden yüksek öğrenimden önce ilköğretim aşamasında girişimci yetiştirecek bir müfredatla hareket edilmelidir. Bu eğitimin hedefi ise sadece okuldaki öğrenciler değil aynı zamanda onların aileleri de olmalıdır.⁷³ Anlaşıyor ki sosyal değişimin lokomotifini olması düşünülen "centilmen" sınıfın bu okullardan yetişen öğrenciler vasıtasıyla oluşması arzu edilmektedir. Öğrenciler hem onları okula gönderen anne babalarını hem de ileride kuracakları kendi ailelerini aldıkları eğitimin idealleri doğrultusunda etkileyecektir. Prens'in eğitime biçtiği rol birey karakterinin oluşturulmasıdır. Toplum içerisinde bireyin varoluş koşullarında eğitim yoluyla değiştirilmesinde devlet yine bir araçtır.⁷⁴

Sonuç

Meşrutiyet ile birlikte iktidarın dayandığı meşruiyetin kaynağı da anayasal bir zeminde düzenlenmiştir. Ancak bu düzenlemenin muktedirlerin ve halkın devlete ilişkin bakış açısında gelişime yönelik bir değişim gösterip göstermediği tartışmalıdır. Tartışmaya taraf olarak Prens Sabahaddin, istibdadın kaynağı olarak toplumsal hayat görülmedikçe, ilmi teşhisler ortaya konulmadıkça yapılan ve yapılacak ıslahatların aldattıcı ve de sakat olduğunu savunur. İلمي teşhis noktasında soyut düşüncelerden doğduğunu söylediği Durkheim sosyolojisinden ayrılarak müspet bir ilim olarak tarif ettiği *Science Sociale*'ı temel alan bir yaklaşım ortaya koyar.⁷⁵ Bu noktada Prens'in Osmanlı'nın sorununun siyasal değil toplumsal olduğundan hareketle, açık bir siyasal liberalizm savunusu yerine, toplumun değişimini fert ile ilişkilendiren bir model-

71 Edmond Demolins, "L'ecole des Roches", *The Elementary School Teacher* 6, no:5 (Jan 1906): 227-240.

72 Sabahaddin, *İttihat Terakki'ye Açık Mektuplar*, 156-164.

73 Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İلمي Müdafaaaları*, 350.

74 Nilgün Toker, "Türkiye'de Liberalizm ve Birey", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde, ed. Tanıl Bora, Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 109.

75 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 490-491.

le altyapısal dönüşümü öncelik vermesi dikkat çekicidir. Bu yaklaşımı onun bireyi, vazifelerle borçlu, milli bilinci güçlü vatandaş kavramının önüne koyması sonucunu doğurur. Bu tutum da Osmanlı'da karşılık bulmasını zorlaştıran nedenlerden biri olarak düşünülebilir.

İlmi anlamda önem addettiğimiz bu hususların siyasal anlamda ve üstyapı olarak tanımlanacak devlet organizmasında karşılığını bulmaması Prens Sabahaddin'in zaafi olarak ortaya çıkmaktadır. Prens'in ilmi teknikler üzerinden siyaset kurma çabası hem Şerif Mardin hem de Niyazi Berkes tarafından yadırganır.⁷⁶ Ancak burada sorun sadece teknik midir yoksa toplum bilim ile siyaset arasındaki ilişkide dengeyi kuramamış olmasında mıdır? Siyaset, toplum üzerinde saha çalışması imkanı da verecek bir kanal olacakken Prens'in kendine steril bir çalışma alanı yaratarak teziyle çelişkili bir şekilde sahadan uzak kalması onun etkinliğini de sorgular hâle getirmiştir. Avrupa'da ilk sürgün yıllarında girdiği alan mücadelesinin bir benzerini 1908 sonrası Osmanlı'da vermediği görülür. Ahrar Fırkası'na görünüşte dışarıdan verdiği destek, salon toplantıları gibi faaliyetler yeterli olmayacaktır. Oysaki Mardin'in ifadesi ile Prens Sabahaddin taşraya daha fazla kredi açmaya hazırdır. Çünkü o, merkeziyetçiliğin, parlamentonun bürokrasiyi denetleyici ve sınırlayıcı olarak taşranın seçimi ile kırılabileceğine inanmaktadır.⁷⁷ Ancak toplumsal çözümlemesinde taşradan gelenlerin bürokratik elitlerin kalıplarına uymaya bu derece hazır olduğunu öngörmemiştir.

Zirai kalkınma üzerinden kurguladığı dönüşüm modeli, kendi içerisinde tutarlı ancak değişim için yeterli değildir. Osmanlı'da Müslüman halkın köylü- memur ikiliğindeki yapısı bu modeli tercih etmesinde toplumsal gözlemlerinin neticesi olarak düşünülebilir. Fakat sanayileşmenin Prens'in düşüncesinde yeterince yer bulmamış olması her şeye rağmen dönüşüm için bir geriden gelişe karşılık gelir. Eğitime verdiği önem aynı bağlamda önemli ise de eğitimin çıktılarında arzu ettiği sonuç yine yetersiz kalacaktır. Hal böyleyken zaten bölünme refleksinin geliştiği Osmanlı siyasal eliti içerisinde aşağıdan yukarıya bir değişikliği sağlayarak adem-i merkeziyetçi yapıyı tesis etmesi oldukça iyimser bir beklenti olmaktan öteye gidemez.

Sürekli bir rekabet içinde olduğu İttihat ve Terakki'nin ideoloğu Ziya Gökalp'in, Prens'in tam aksine fert karşısında topluma öncelik veren bir model ortaya koyarak gerek İttihatçılar gerekse sonrasında Cumhuriyet kadroları üzerinde etkin olması siyaseten eylem gücüne sahip yandaşlar bulması ile ilişkilidir. Oysaki Prens'in orta-

76 Durukan, "Türk Liberalizminin Kökenleri", 152.

77 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 298-299.

ya koyduğu program, siyaset alanında karşılık ve müttefik bulamamıştır. Mardin, Prens'in sosyolojik plandan siyasi plana geçişte aceleci davranmasının onun zaafı olduğunu söyler.⁷⁸ Gerçekten de daha ziyade ilmi tetkiklere dayanan toplumsal dönüşüm programını siyasi programmış gibi sunmak zorunda kalması, bunu yaparken de siyasi hamlelerinde ve yönetici elitlerle ilişkilerindeki zayıflık Prens için bir handikap olmuştur. Bir diğer husus ise Niyazi Berkes'in ifade ettiği gibi Doğu toplumundan Batı toplumuna geçişin uluslaşma ile ilişkisinin⁷⁹ Prens'in programında ihmal edilmiş olmasıdır. Osmanlı'nın farklı milletlerden müteşekkil yapısında ortak bir toplumsal dönüşüm programının uygulanmasında doğal bariyerler oluşturmaktadır.

Gayrimüslim unsurların göreceli desteğine rağmen Müslüman unsurlardan aynı ölçüde destek alamamıştır. Bunda her iki kesimde de umduğu şekilde bir değişim isteğinin olmaması bir etkidir. Özellikle memur karşıtlığı üzerinde sosyal dinamikleri radikal şekilde değiştirme isteği onun siyasi elitler arasında da destek bulmasını zorlaştırmıştır. Hâl böyleyken dar bir kesimin desteği ile bütün toplumun yapısının değiştirilemeyeceği aşikârdır. Prens Sabahaddin'in de temel sorunu bu sıkışmışlığı kırarak etki alanını genişletecek güce ve eylem kabiliyetine sahip olmamasıdır.

Kaynakça

Arol, F. Hasan. "Mehmet Cavit Bey". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde, haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Demolins, Edmond. *Anglo-Saksonların Üstünlüğünün Sebepleri Nelerdir?*. trc. A Fuad, A. Naci. Ankara: Pegem Akademi, 2020.

Demolins, Edmond. "L'ecole des Roches". *The Elementary School Teacher* 6, no.5 (January 1906): 227-240.

78 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 300.

79 Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, 226.

Durukan, Kaan. “Türk Liberalizminin Kökenleri”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde, ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Ege, N. Nurettin. *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaaları*. İstanbul: Güneş Neşriyat, 1977.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

İnsel, Ahmet. “Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soy Çizgisi”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde, haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Jan Zürcher, Erik. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Kansu, Aykut, “Prens Sabahaddin’in Düşünsel Kaynakları ve Aşırı Muhafazakar Düşüncenin İthali”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* içinde, haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdari Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2020.

Özavcı, H. Ozan. “Düşünce Tarihi Merceğinden Türkiye’de Liberalizm”. *Doğu Batı Dergisi* 14, sy. 57 (Mayıs, Haziran, Temmuz 2011): 117-135.

Pamuk, Şevket. *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Perier, Philippe. *Le Play ve Ardıçları: Yüzyılı Aşan Başarı*. trc. Özer Ozankaya, A.Ü.S.B.F, 1965.

Prens Sabahaddin. *İttihat Terakki’ye Açık Mektuplar*. haz. A. Z. İzgöğer. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2018.

Prens Sabahaddin. *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne*, haz. Mehmet Ö. Alkan. İs-

tanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Reyhan, Cenk. *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri*. Ankara: İmge Yayınları, 2008.

Sucu, İlyas. “Prens Sabahaddin Düşüncesinin Türk Sosyal ve Siyasal Düşünce Tarihindeki Temsiliyeti: Liberalizm mi? Muhafazakârlık mı?”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40. (2018): 253-266.

Toker, Nilgün. “Türkiye’de Liberalizm ve Birey”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm içinde*, haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Üstel, Füsun. “2. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”. *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi içinde*, ed. Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.